

CHRISTOPHE ANDRADES

DELIBERATIEF EN PLURALISTISCH LIBERALISME VAN
AMARTYA SEN

Recensie van: A. Sen (2009) *The idea of justice*. Londen, Allan Lane, 496 p.

Krisis, 2010, Issue 1
www.krisis.eu

De boeken van sommige intellectuelen hebben invloed op het verloop van de geschiedenis. Door hun interventies in het publieke debat en de vertaling van wetenschappelijk onderzoek naar maatschappelijke betrokkenheid geven ze vorm aan de samenleving waarin we leven. De onophoudelijke strijd tegen onrechtvaardigheid is hier een mooi voorbeeld van. Het is moeilijk denkbaar dat het lot van vrouwen, arbeiders, religieuze minderheden, gehandicapten en andere onderdrukten in de loop de jaren verbeterd zou zijn zonder de intellectuele inspanningen van belangrijke denkers en schrijvers als Thomas Paine, Mary Wollstonecraft of John Stuart Mill. Vanzelfsprekend waren hun uitingen van ongenoegen ten aanzien van onrechtvaardigheid onvoldoende om de wereld te verbeteren. Daarvoor was heel wat meer nodig. Het blijft echter

onbetwistbaar dat politieke hervormingen mede het gevolg zijn van het vaststellen van een probleem dat door iemand werd geformuleerd. Naast economische en sociale structuren sturen met name ideeën de geschiedenis. Intellectuelen en hun boeken hebben bijgevolg een onschatbare waarde. Ze zijn de voorlopers in de strijd om een betere wereld te realiseren en onrechtvaardigheden weg te werken.

De Indiase econoom en filosoof Amartya Sen is zo'n wetenschapper en intellectueel die zich gedurende heel zijn leven heeft ingezet voor het rechtvaardiger maken van de wereld op basis van het verwerven van nieuwe en betere theoretische inzichten. Hij is het archetypische voorbeeld van een intellectueel die voortdurend strijdt voor de maatschappelijke relevantie van wetenschap en het inzetten van academische kennis ter verbetering van de wereld. Ofschoon postmoderne filosofen als Richard Rorty ons de laatste jaren hebben proberen te doen geloven dat intellectuelen met hun theorieën de wereld niet kunnen verbeteren, bewijst het werk van Amartya Sen het tegendeel. Zijn wetenschappelijke inzichten hebben bijgedragen tot het ongedaan maken van concrete en manifeste onrechtvaardigheden. Sens pogingen om economische groei in dienst te stellen van het verbeteren van de levenskwaliteit van individuen hebben een invloed gehad op bekende Human Development Reports van de Verenigde Naties. Economische groei wordt anno 2010 niet langer alleen gemeten aan de hand van abstracte meetinstrumenten zoals het bruto nationaal product, maar ook met behulp van een analyse van de kwaliteit van het menselijk leven. Niet alleen was Sen direct betrokken bij deze veranderingen als adviseur van de VN, zijn inzichten en concepten maken tegenwoordig deel uit van het dagelijkse taalgebruik wanneer politieke leiders en economische instellingen het hebben over economische ontwikkeling.

Mogelijkhedenbenadering als brug tussen relativisme en essentialisme

De mogelijkhedenbenadering werd door Sen aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw gelanceerd om een brug te slaan tussen relativisten en essentialisten binnen debatten over democratisering en over de

rol en grenzen van westerse ontwikkelingshulp. Heel wat critici stelden terecht vast dat westerse inspanningen om ontwikkelingslanden te helpen vaak resulteerden in een poging om traditionele levensstijlen en culturen te vervangen door een liberale kapitalistische levensstijl. Deze relativisten pleitten ervoor dat iedere cultuur haar eigenheid moest behouden en dat dit alleen mogelijk was door zich te weerhouden van economische of politieke inmenging. Zo waren er twintig jaar geleden nogal wat denkers die argumenteerden dat democratie en mensenrechten ‘westers’ waren en niet konden worden toegepast in landen met een andere cultuur. Essentialisten bepleitten daarentegen de universele waarde van mensenrechten, democratie en vrijheid. Met name zagen ze het als een westerse plicht om deze waarden uit te dragen naar de rest van de wereld. Sen probeerde deze tegenstelling te overstijgen in zijn mogelijkhedenbenadering. Hierin wordt getracht mensen over heel de wereld in staat te stellen om vrij te zijn, zonder daarbij te vervallen in het opleggen van één bepaalde (westerse) levensstijl of interpretatie van vrijheid. Volgens Sen dienen we daarom niet langer over rechten te spreken, maar over mogelijkheden. Volgens deze redenering is het belangrijk dat mensen de mogelijkheid hebben om van een bepaald recht gebruik te maken zonder dat dit van buitenaf wordt opgelegd. Deze theorie werkte hij onder andere uit op het vlak van vrouwenrechten. Volgens Sen moeten vrouwen overal ter wereld de mogelijkheid hebben om economisch onafhankelijk te zijn. Echter, wanneer zij er vrijwillig voor kiezen om hun leven te wijden aan een rol als hoedster van het gezin en geen gebruik maken van de mogelijkheid tot economische autonomie dan kan dit niet worden opgelegd door anderen. Op deze manier behouden vrouwen de vrijheid om zelf te kiezen welke mogelijkheden ze willen benutten. De mogelijkhedenbenadering is vaak onderhevig aan kritiek omdat Sen er tot op heden niet in geslaagd is om een volledige en coherente lijst van mogelijkheden uit te werken. Pogingen in deze zin van zijn collega Martha Nussbaum zijn meer bevredigend maar worden vaak beschreven als te eurocentrisch.

Voorbij de institutionele benadering van rechtvaardigheid

Theorieën van rechtvaardigheid beogen het ideaal van een rechtvaardige samenleving te realiseren. De benadering is meestal tweeledig. Ten eerste worden er methoden bedacht om zo objectief en neutraal mogelijk na te denken over wat rechtvaardigheid inhoudt. Innovatief hierbij was de sluier van onwetendheid van de Amerikaanse politiek filosoof John Rawls. Volgens dit gedachtenexperiment moeten beslissingen over een rechtvaardige samenleving genomen worden door individuen die in een positie van onwetendheid verkeren over hun eigen positie die ze in de maatschappij zullen innemen. Pas wanneer men niet weet hoe men zelf beïnvloed zal worden door het ideaal van rechtvaardigheid dat wordt verdeeld, is het mogelijk om te spreken van een zekere vorm van objectiviteit of neutraliteit. In een tweede fase, na het zo objectief mogelijk stipuleren van wat rechtvaardigheid precies inhoudt, wordt er gezocht naar de meest ideale institutionele structuren om rechtvaardigheid te realiseren. De instellingen van de samenleving moeten er met andere woorden voor zorgen dat de ideale rechtvaardige samenleving ook geïmplementeerd wordt. Het baanbrekende van Sens werk is dat beide basisbeginselen worden afgeserveerd als niet noodzakelijk en mogelijk schadelijk voor het bereiken van rechtvaardigheid.

Ten eerste: volgens Sen is het niet noodzakelijk om een idee te hebben hoe de ideale rechtvaardige samenleving er precies uitziet. Ofschoon dit soort theoretische reflecties een zekere waarde hebben, zijn ze niet noodzakelijk voor het wegwerken van concrete en manifeste onrechtvaardigheden zoals we die in het dagelijkse leven tegenkomen. Integendeel, zo beargumenteert Sen, vaak leidt het formuleren van een ideale rechtvaardige samenleving tot een veronachtzaming van het wegwerken van disparate vormen van onrecht en staat het een oplossing in de weg voor het onrecht dat individuen dagelijks ondervinden. Het wegwerken van concrete vormen van onrechtvaardigheid wordt met andere woorden ondergeschikt aan het reflecteren over, en formuleren van, de ideale rechtvaardige samenleving. Dit is met name de grote historische fout van het marxisme. Geobsedeerd door utopische maatschappelijke modellen bleef het blind voor het verbeteren van het dagelijkse leven van ieder individu in de meest nabije toekomst. Het uitgangspunt van Sen is het volgende:

iedere onrechtvaardigheid in het leven van een individu moet worden bestreden door middel van het rationeel debatteren over deze onrechtvaardigheden.

Ten tweede: een eenzijdige nadruk op rechtvaardige instellingen is onvoldoende om een rechtvaardige samenleving te bereiken. Dit springt onder meer voort uit het feit dat zelfs de meest rechtvaardige instellingen kunnen leiden tot manifest onrechtvaardig gedrag. Een bekend voorbeeld uit de sociologie is het veelbesproken Mattheüeffect waarbij overheidsgeld dat wordt ingezet voor het wegwerken van armoede vaak terecht komt bij de middenklasse die niet het primaire onderwerp was van het ingevoerde herverdelingsmechanisme. Dit komt omdat rechtvaardigheid niet alleen het gevolg is van de institutionele structuur maar ook van het intermenselijk gedrag dat gangbaar is binnen de samenleving en haar instellingen. Paradoxaal genoeg is het zo ook mogelijk dat een land met uitstekende mechanismen om racisme aan te klagen meer racisme kan voortbrengen dan een land waarin racisme nauwelijks een aandachtspunt is. Denk maar aan het racisme op de arbeidsmarkt. Via legale weg kunnen we dan wel zorgen voor antidiscriminatie wetten, in de praktijk is dit geen garantie dat deze wetten ook leiden tot een afname van onrechtvaardigheid in het aanstellingsbeleid. Immers, racistische praktijken kunnen quasi-onopgemerkt worden voortgezet op voorwaarde dat ze niet op racistische wijze onderbouwd worden. Het gevolg van een eenzijdige institutionele benadering is met andere woorden een veronachtzaming van de rol van het beïnvloeden van het denken en het gedrag van mensen. Racisme kan niet worden opgelost door alleen nieuwe structuren of organen te installeren, maar door rationeel debat tussen verschillende culturen en wederzijds respect. Zo is het ook met rechtvaardigheid. Een rechtvaardige samenleving bestaat niet alleen uit rechtvaardige instellingen maar ook uit een tolerant individu dat openstaat voor andere levensvormen en respect opbrengt voor diversiteit en culturele verschillen.

Het nieuwe aan Sens voorstel om rechtvaardigheid te bereiken raakt daarom de kern van het liberalisme. Hij pleit ervoor om ernaar te streven dat ieder individu kan leven zoals hij of zij dat wil. Ieder mens beschikt over bepaalde capaciteiten of mogelijkheden. Deze zijn voor allen verschillend en niet iedereen wil deze capaciteiten in dezelfde mate ontwik-

kelen. De cruciale vraag is natuurlijk waar deze capaciteiten vandaan komen. En belangrijker nog: wie bepaalt ze? Dit is een eeuwenoud probleem. Door de geschiedenis heen zien we steeds weer gebeuren dat door elites of filosoof-koningen, zoals we dat al terugvinden bij Plato, het goede leven voor individuen wordt bepaald. Of het nu gaat om katholieke priesters, utilitaristische filosofen, marxisten of conservatieve moralisten en cultuurpessimisten: steeds is het uitgangspunt dat een bepaalde groep van ingewijden het beter weet. Zij bepalen hoe anderen het beste kunnen leven. Dit was vaak simpelweg gebaseerd op de veronderstelling dat de meeste mensen toch niet verstandig genoeg zijn om zelf te beslissen wat ze willen. Karl Popper begreep tijdens het midden van de twintigste eeuw reeds dat dit denken aan de oorsprong van het totalitarisme ligt. Tegenwoordig zijn de nadelige gevolgen van deze manier van redeneren vooral zichtbaar binnen fundamentalistische bewegingen en gesloten samenlevingen van het genre Venezuela, Noord-Korea en Cuba. Sen verwerpt dan ook het idee van de noodzaak van een groep ingewijden die bepalen hoe anderen moeten leven. Hij is er als liberaal van overtuigd dat iedereen wel degelijk zelf kan en mag bepalen hoe hij of zij zelf wil leven. Echter, dit kan niet zomaar geschieden. Een cruciale voorwaarde is het bestaan van een publieke sfeer waarin op een rationele manier gedelibereerd kan worden. Dit niet alleen om anderen te overtuigen van het eigen gelijk maar ook om in staat te zijn om zelf te bepalen hoe we zelf willen leven. Met andere woorden: een publiek debat schept de mogelijkheden voor ieder individu om op een rationele manier te debatteren over rechtvaardigheid en om te proberen de wereld te verbeteren. Mensen die het slachtoffer zijn van onrecht kunnen hun ontevredenheid publiek maken. Anderen kunnen luisteren naar hun grieven en op basis van argumenten nadenken over rechtvaardigheid. Dat zulke processen uiteindelijk kunnen leiden tot institutionele veranderingen is zonneklaar. Sen verwerpt niet de nood aan institutionele veranderingen maar beargumenteert enkel dat er meer is: een stem geven aan ieder individu.

Rationeel delibereren en liberaal pluralisme

Rationeel delibereren is de essentie van het hele denken van Sen. Democratie mag niet herleid worden tot het kiezen van volksvertegenwoordigers op gezette tijdstippen. John Stuart Mill beschreef democratie tijdens het midden van de negentiende eeuw in deze zin reeds als 'regeren via discussie'. Een functionerende democratie moet zorgen voor een permanent debat tussen zo veel mogelijk segmenten binnen de samenleving. Ideaaltypisch zou ieder individu een stem moeten krijgen binnen het debat. Rationeel delibereren wordt op deze manier het belangrijkste aspect van rechtvaardigheid. Dit om drie redenen. Eén: pas tijdens een rationeel debat kan een individu op een realistische manier bepalen hoe hij of zij wil leven. Twee: pas binnen publieke debatten met zo veel mogelijk deelnemers komen onrechtvaardigheden aan het licht. Instellingen alleen zijn niet voldoende. Drie: rationeel delibereren zorgt ervoor dat we voortdurend worden geconfronteerd met de onvermijdbare realiteit dat ook andere individuen willen leven zoals ze dat willen en dat dit zorgt voor botsingen en fricties. Vaak leidt dit zelfs tot de noodzaak van het beperken van de eigen vrijheid.

Rationeel delibereren is een steeds wederkerende bekommernis van westerse denkers sinds het midden van de vorige eeuw. Gaande van de theorie van het communicatieve handelen van Jürgen Habermas, het idee van de radicale democratische dissensus van Chantal Mouffe, tot en met het idee van publieke redelijkheid van John Rawls hebben veel denkers zich gebogen over de institutionele voorwaarden om het publiek zo democratisch en pluralistisch mogelijk te maken. Binnen dit kader moeten we de vraag stellen wat de echte bijdrage is van Sen binnen dit specifieke domein. Kunnen we zeggen dat zijn visie over delibereren en democratie nieuwe inzichten oplevert en ons dichterbij een rechtvaardigere samenleving? Hier moet worden benadrukt dat de overeenkomsten tussen Sen en veel van zijn voorgangers groter zijn dan de verschillen. Dit is een punt dat hij zelf meermaals aanhaalt in *The idea of justice*. Het grote verschil moeten we zoeken in een alternatieve methodologische en misschien zelfs politieke benadering.

Het doel van Amartya Sen is het ontwikkelen van een theorie van rechtvaardigheid die verzoenbaar is met het liberalisme. In het bijzonder legt hij grote nadruk op het belang dat ieder individu de kans krijgt een leven te leiden zoals hij of zij dat graag wil. Historisch en theoretisch gezien is het thema van rechtvaardigheid vaak bijna uitsluitend een onderwerp geweest waar linkse (lees sociaaldemocratische en marxistische) intellectuelen zich mee hebben beziggehouden. Bijgevolg was er sprake van een grote nadruk op het bedenken en implementeren van instellingen die op een collectief niveau zouden instaan voor een rechtvaardige (soms zelf egalitaire) samenleving. Een goed voorbeeld hiervan is de nadruk die Rawls legde op het herverdelen van eigendom na overlijden. Een punt waarop hij zwaar werd aangevallen door neoliberale economen als Robert Nozick en Friedrich Hayek. Het denken over rechtvaardigheid is bijgevolg tot op heden een braakliggend terrein binnen het liberale denken. Het is precies dit vacuüm dat Sen probeert op te vullen.

Zijn theorie van rechtvaardigheid is een poging het individualisme te verzoenen met collectieve waarden zoals rechtvaardigheid. Dit doet hij op een elegante wijze door de nadruk te verleggen van instellingen naar de invloed van deze instellingen op het leven van individuen. Door gebruik te maken van de ideeën van progressieve liberalen als John Stuart Mill en Isaiah Berlin toont dit boek bovendien aan dat denken over rechtvaardigheid een langere traditie heeft binnen het liberale denken dan we soms kunnen vermoeden. Dit is een belangrijke stap in een samenleving waarin instellingen en staatsstructuren steeds meer onderhevig lijken aan een logica van uitbreiding die niet altijd ten voordele is van het individu en de toekomstige generaties.

De polemische en politieke aard van de boodschap van Sen zorgt er nu en dan voor dat zijn benadering van rechtvaardigheid niet echt vernieuwend is ten aanzien van voorgaand filosofisch en theoretisch werk. Het lijkt er sterk op dat zijn doel erin bestaat om een uitgebreide intellectuele traditie van rationele deliberatie en sociale rechtvaardigheid te verzoenen met het westers liberalisme. Dit boek zal bijgevolg met name innovatief en vernieuwend klinken in liberale kringen waarin individualisme, de vrije markt en handelen uit eigenbelang de laatste decennia zijn verheven tot een dogma. Progressieve denkers zullen zich soms afvragen waar al die

retoriek over vernieuwing voor nodig is. Kunnen we over rationeel delibereren, rechtvaardigheid en democratie niet al voldoende lezen bij intellectuele voorgangers? In zekere zin hebben ze gelijk. Dit boek gaat dan ook niet zozeer over het leveren van baanbrekend nieuwe inzichten over sociale rechtvaardigheid en deliberatie maar over de toekomst van het westers liberalisme. Zal dit zich ontwikkelen volgens de neoliberale traditie die werd ingezet tijdens de jaren tachtig onder politieke leiding van Ronald Reagan en Margaret Thatcher, of zal er sprake zijn van een meer humanistische en sociale benadering waarbij het individu niet wordt gereduceerd tot homo economicus?

Christophe Andrades is docent cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.